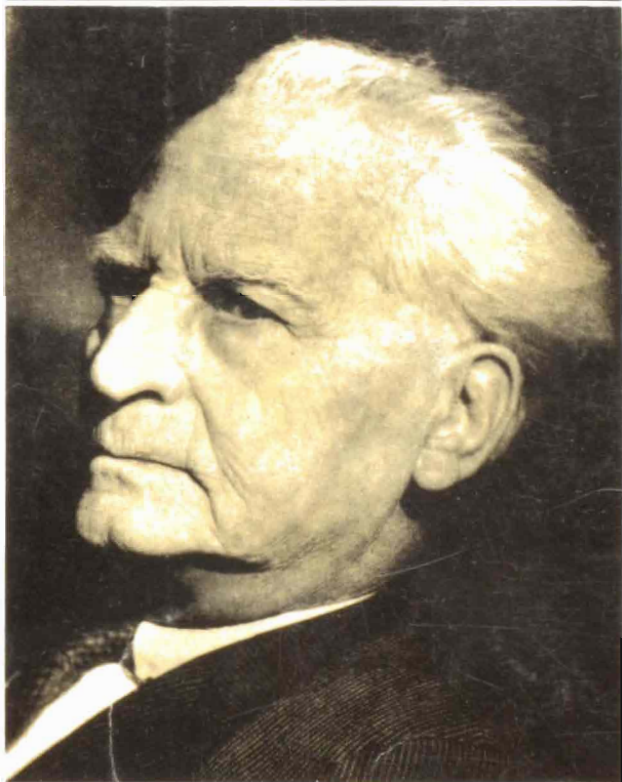
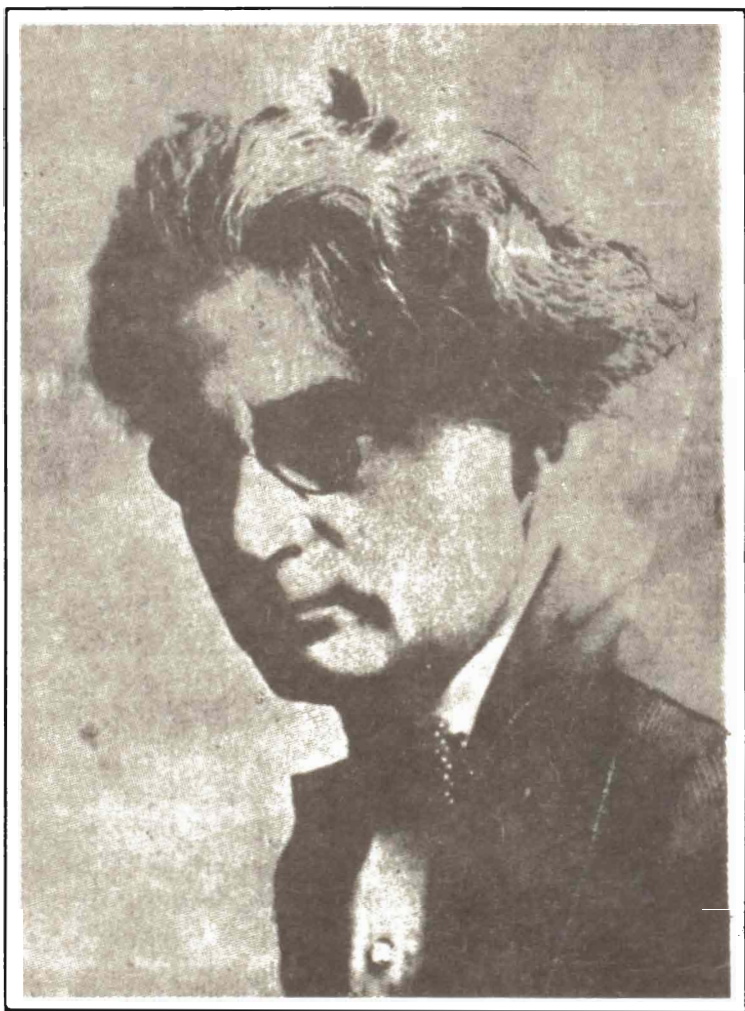

ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻ

ՌՈՒՐՔԵՐԸ

ԵՎ ՄԵՆՔ

Շահան Նաթալի

—Ակաբուած Հալէպ, հաւանաբար 1926-ի—

ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻ

ԹՈՒՐԹԻԶՍԸ ԱՆԳՈՐԱՅԷՆ
ՊԱՔՈՒ ԵՒ ԹՐԹԱԿԱՆ
ՕՐԻԷՆԹԱՍԻՈՆ

ԹՈՒՐԹԵՐԸ ԵՒ ՄԵՆՔ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻ

1992 թ.

ՇԱՆՍՆ ՆԱԹԱԼԻ

Ն 160 «ՆՈՒՇԵՐ»

ԵՐ. ԶՈՒՇԱՆ, 1992. -248 էջ.

Ն, $\frac{0.503000000}{782/01/-92}$

ԳՄԴ 63.3/2Ն/ 52

ԵՐ. ԶՈՒՇԱՆ
Ն 160 «ՆՈՒՇԵՐ»

177723

© «ԶՈՒՇԱՆ» ՎՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ, 1992թ.

ISBN 5-8079-0567-9

ԵՊՀ Գրադարան

SU0174670

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայկական նորագոյն ազատագրական պայքարի սկսելէն տասնհինգ տարի ետք, Հայութիւնը անակնկալ կերպով ինկզբին կը զտնէ չնախատեսուած միջազգային նոր զարգացումներու ճնշին մէջ: Հնոց՝ որովհետեւ այս զարգացումներն ու անոնց հետեւող իրադարձութիւնները կը սպառնան դարձեալ իր եւ իր կոտորակուած հայրենիքի գոյութեան: Եւ բնականաբար նաեւ՝ հայ ժողովուրդի անժամանցելի դատի հետապնդումին: Այն, որ կը կատարուի կամ կը պատահի ներկայիս Արեւելեան Եւրոպայի, Պալէստինայի, Միջին Արեւելի եւ մասնաւորաբար Խորհրդային Միութեան մէջ, անպայմանօրէն իր անդրադարձը պիտի ունենայ նաեւ մեր վրայ - թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ:

Կարելի չէ կանխաւ մարգարէանալ կամ զուշակել, թէ ի՛նչ բնոյթ կը ստանան այս զարգացումներն ու նախատեսուած փոփոխութիւններու զործադրութիւնը - եւ մանաւանդ մեզի վերապահուած բաժինը անոնցմէ - որովհետեւ մշակուած եւ հետապնդուող ծրագիրը ծանօթ է միայն մեծ պետութիւններուն, որոնք բժախնչիք եւ հետեւողական կերպով ու քայլ առ քայլ կը զործադրեն իրենց հետապնդած նպատակը: Կարելի չէ, օրինակի համար, ենթադրութիւններ քնելով կանխատեսել, թէ ճիշդ ի՛նչ պիտի պատահի կամ փոխուի Խորհրդային Միութեան մէջ, եւ այս լուստրապիկն տակ՝ բնորոշել, թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի Հանրապետութեան ճակատագիրը: Բայց առանց տատամսելու կարելի է արձանագրել, թէ փոփո-

խութիւններ պիտի կատարուին հոն, եւ բնականաբար՝ Հայաստան եւս պիտի անցնի նոյն վերիվայրումներու բովէն:

Նմանօրինակ իրադրութեան մը մէջ արտօնելի չէ մեզի, Հայութեան, կրաւորականօրէն հետեւիլ օր ըստ օրէ զարգացող դէպքերուն եւ դիտողի անաւարտութեամբ միայն հետաքրքրուիլ սարքաւոր բեմադրութեամբ: Յաւալի իրականութիւնը այն է, թէ հրապարակայնութեան (glasnost) եւ վերականգնումի (perestroika) ստեղծած խանդավառութեան մթնոլորտին մէջ արդէն իսկ սկսած ենք միամտանալ եւ սխալ հետեւութիւններ ընել. ներդաժիտ ու լայնախոն դառնալ, եւ այս կերպով խաբարել մեր յատկատեսութիւնը. կամաւոր կերպով չօգտօգտել իրականութիւնները, որպէսզի չմեղադրուինք ազգայնականութեամբ. մինչ անցեալի մեր դառն փորձառութիւնը կը պահանջէ որ ըլլանք աւելի զգաստ եւ առարկայական՝ նոյն ծուղակին մէջ չգահաճիծելու համար վերստին:

Առաւելաբար այս մտահոգութեամբ եւ նորազոյն սերունդը լուսաբանելու միտումով, Հայկական Ժողովրդային Ծարժումը կը ձեռնարկէ Ծահան Նաթալիի (Յակոբ Տէր Յակոբեան) երկու կարեւորագոյն գործերու հրատարակութեան: Երկուքն ալ՝ իրենց դատումներով եւ եզրակացութեամբ, խիստ յանդուգն ու շահեկան գրոյթներ են, հրատարակուած 1928-ին, բայց վաղուց արդէն անգտանելի: Կը խորհինք, թէ մէկ հատորի մէջ միասնաբար հրատարակելով այս գործերը, աւելի դիրքամատչելի կը դարձնենք գանոնք: Այլապէս ալ արդէն գիրքը կ'ամբողջացնեն՝ միտքով եւ բովանդակութեամբ:

Ծահան Նաթալի, հայկական վրէժխնդրութեան Նեմեսիսն ու մութին մէջ գործող ռզին անոր, Ժրագրողն ու գործադրողը եղաւ 1919-ին առնուած այն որոշումին, որ անաւարտ մնաց դժբախտաբար: Որոշում, որ կը ձգտէր հայկական ցեղասպանութիւնը յղացող եւ զայն գոր-

Ժադրութեան դնող գլխաւոր դէմքերու անաբեկումին: Թրքական եաթաղանի սարսափն ապրած՝ բայց վերապրած հայ մնացորդացի արդար որոշումն էր տտիկա, որ վստահուեցաւ Նաթալիին եւ իր ընկերներուն՝ այն ատենուան ղեկավարութեան կողմէ: Կարն ժամանակամիջոցի մը մէջ Սողոմոն Բեհլիրեան, Արշաւիր Շիրակեան, Արամ Երկանեան, Միսաէ Բորլաքեան եւ ուրիշներ՝ Նաթալիի առաջնորդութեամբ եւ անոր հսկողութեան ներքեւ, յաջողեցան զգետնել շարք մը հայաշինջ թուրք դահմապետերէն, որոնց մէջ Բալէաթ փաշայի անաբեկումը մանաւանդ, Պերլինի փողոցներէն մէկուն վրայ, ունեցաւ զգայացունց ազդեցութիւն: Նուիրական այս գործին ընդհատումը սակայն, Հ.Յ.Դ.ի ղեկավարութեան հրահանգով եւ թելադրութեամբ իտալական միամիտ նկատումներէ, աւելի վնասակար դարձաւ Հայութեան եւ անոր արդար դատի նետապնդումին: Աշխարհը ամբողջ ալլելու պատճառ չունէր կարելորդութիւն ընծայելու Հայոց, որոնք չգիտցան իրենց դարաւոր թշնամիին եւ շարդարարին նետ խօսիլ ի՛ր լեզուով - բռնամիջոցներով եւ անաբեկումով - որ իրենց մատչելի միակ զենքն էր այն ատեն: Եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Հայկական ցեղասպանութիւնը մոռցուեցաւ, եւ ժամանակի ընթացքին ուրացուեցաւ նոյնիսկ, որովհետեւ մնաց անպատիժ:

Բնաւ զարմանալի չէր, ուրեմն, որ Նաթալի, հիասքափ եւ ընդվզած, տարակարծութիւն արտայայտէր եւ այս հարցին շուրջ դառն փորձառութեան վրայ հիմնուած իր տեսակէտը ուզէր փոխանցել իր ժողովուրդին:

Անոր ըսածը, յստակ եւ անշարք բառերով, պարզօրէն այն էր, թէ՝

1) Թուրքը զսպելու եւ անոր հրէշային արարները կասեցնելու համար, հայը պէտք է ըլլար նոյնքան բիրտ եւ անխնայ կերպով շարդէր իր թշնամիները: Որովհետեւ՝ ուժի

եւ բռնութեան հաւատացողը միա՛յն ուժի եւ բռնութեան բախելով կրնայ ընկրկիլ եւ նահանջել:

2) Բուրքը կրցած է ազգ կերտել, որովհետեւ դարերու ընթացքին հետեւողականօրէն շարսած է բոլոր այն տարրերն ու ժողովուրդները, որոնք փորձած են արգելի հանդիսանալ իր ազգաշինութեան:

3) Հայը յաւակնած է միայն հասած ըլլալ ազգութեան աստիճանին, բայց ձախողած է ազգաշինութեան մէջ, որովհետեւ առաջնորդուելով մարդկային սկզբունքներով կամ զգացումներով, չէ կրցած նոյն միջոցին դիմել: Այսինքն՝ քաջութիւնը կամ իմաստութիւնը չէ ունեցած իր թշնամիները շարսելու:

4) Մինչ բուրքը միշտ վստահած է ինքն իրեն, հայը նախընտրած է վստահիլ օտարներուն, իր փրկութիւնը ակնկալելով անոնցմէ: Եւ բնականաբար, օտարները միշտ խաբած են զինք, հարկ եղած պարագային զինք շահագործելով նաեւ:

Այսօր, եօթանասուն տարի ետք, զարմանալիօրէն նոյն կերպով կը մտածուի ու կը զործուի տակաւին: Ըստ երեւոյթին՝ պատմութենէն դասեր չեն քաղուած:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ
ՇԱԹՈՒՄ

Շահան Նաթալի (համառօտ կենսագրութիւն)

Շահան Նաթալի (իսկական անունով՝ Յակոբ Տէր-Յակոբեան) ծնած է 1884-ին, Խարբերդի շրջանի Հիւսէնիկ գիւղը: Եօթնանգամ ընտանիքին միակ մանչ զաւակն էր չորս քոյրերու կողքին:

Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն Ազգային Վարժարանին մէջ: Վրայ կը հասնին Արեւմտեան Հայաստանի 1895-1897 թուականներու ջարդերը, որոնց զոհ գացին աւելի քան 300,000 հայորդիներ: Զարդին սկիզբը կը սպաննուին հայրը, մօրեղբրայրը եւ բազմաթիւ ազգականներ: Կոտորածին կը կորսնցնէ ընտանիքը: 11 տարեկանին որբացած Յակոբ երեք օր թափառելէ ետք վերստին կը գտնէ ընտանիքը: Տուն վերադառնալով, կը գտնէ մայրը՝ հօր դիակին վրայ ողբուկոծի վիճակին մէջ: "Մօրս հետ քաշքշելով հօրս անշունչ դիակը դուրս բերինք ու թաղեցինք ընկուզենիին տակ", - պիտի գրէր ան հետագային եւ աւելցնէր այս բազմիմաստ խօսքը. "Ողջերը կը սկսին թաղել մեռելները...": Հօր դիակին վրայ փռուած վշտահար մօր տեսարանը խոր եւ անընչելի տպաւորութիւն կը ձգէ պատանիին ենթագիտակցութեան ու գիտակցութեան մէջ:

Տարի մը Խարբերդի հռչակաւոր Եփրատ Գոլէճը յաճախելէ ետք, 1896-ին, ուրիշ որբերու հետ կը զրկուի Գոլիս՝ Ս. Յակոբի որբանոցը, ուր կ'որդեգրուի նիւ եորքաքնակ հայ գորգավաճառի մը կողմէ: Թաշորդ տարի կը մտնէ Գոլսոյ Գէրպէրեան վարժարան, ուր կ'ուսանի մինչեւ 1900 թուականը: Վարժարանին մէջ իրեն ուսուցիչ կ'ունենայ ականաւոր մանկավարժ ու իմաստասէր Շահան Գէրպէրեանը, որու

անուներ որպէս յարգանքի նշան կ'ընտրէ իրր սեփական անձնանուն (Նաթալի մականունն ընտրութեան պատճառները տակաւին անժանօթ կը մնան մեզի): Պէրպէրեան վարժարանին մէջ կ'արմատաւորուի պատանի Յակոբին սէրը մշակոյթին, արուեստին, գեղեցիկին, բարիին ու ճշմարիտին նկատմամբ եւ արդարութեան գաղափարը կը համակէ իր ողջ էութիւնը:

1901-ին կը վերադառնայ ծննդավայր, որու դպրոցին մէջ երեք տարի ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէ, միաժամանակ ուսումնասիրելով Խարբերդի գաւառաբարձուը Բանասիրական իր այս աշխատանքը կ'արժանանայ Իզմիրլեան Պատրիարքի գրական մրցանակի պատուոյ մասնաւոր յիշատակութեան:

1904 թուականին, Խարբերդի մէջ կ'անդամակցի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, որու շարքերուն մէջ քառորդ դար պիտի տանէր ճշմարիտ հայրենասիրական գործունէութիւն: Նոյն տարին կ'անցնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: Երեք տարի բանուորութիւն կ'ընէ կօշիկի գործարանի մը մէջ: 1908-ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կը վերադառնայ Երկիր՝ Հիւսէնիկ, ուր կը մնայ հազիւ տարի մը: 1909-ի Կիլիկիոյ հայութեան կոտորածը զինք անգամ մը եւս Ամերիկա գաղթի կը մղէ: 1910-12 թուականներուն կը յաճախէ Պոսթոնի համալսարան, ուր կը հետեւի գրականութեան, փիլիսոփայութեան (յատկապէս՝ Պլատոն) եւ թատերագիտութեան (մասնաւորաբար՝ Շէքսպիր):

1912-ին կ'որոշէ դարձեալ վերադառնալ Երկիր եւ Թիւրքիա ուղղուող նաւ մը կ'առնէ: Սակայն, ընթացքին կը ծագի Պալքանեան Ա. պատերազմը եւ թրքական անցագիր կրող Շահան Նաթալի վար կը դրուի Յունաստանի իշխանութիւններուն կողմէ, որպէս թշնամի երկրի քաղաքացի: Անոր ճիգերը՝ բացատրելու իր հայկական ինքնութիւնը, ապարդիւն կ'անցնին: Կը դրուի Ա.Մ.Ն. մեկնող նաւ մը ու կ'արտաքսուի երկրէն:

Ակամայ վերադառնալով Ամերիկա, պատասխանատու աշխատանք կը տանի Հ.Յ.Դ.ի Ա.Մ.Ն.ի շրջանակին մէջ, Մաս կը կազմէ կուսակցութեան "Հայրենիք" ամսագրի (Պոսթոն) խմբագրութեան եւ կ'ընտրուի Հ.Յ.Դ.ի Ա.Մ.Ն.ի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ ու մաս կը կազմէ վերջինիս Պատասխանատու Մարմինն:

Այս շրջանին, կը ծագի Համաշխարհային Ա. Պատերազմը, որ պատե՛հ առիթը կ'ընծայէ թիւրք ոճրագործ ձեռքին՝ վերջնականապէս ու հիմնովին քնաջնջելու հայ ազգը: Մեծ Եղեռնի լուրերն առնելով, քոյր պանդուխտներուն նման, Շահան Նաթալի կ'ապրի յուզումի եւ զայրոյթի մղձաւանջային պահեր: Ու ան, երեսայ հասակին որբացած ու վրէժխնդիր ըլլալ որոշած երիտասարդը, կը հաստատէ իր ուխտը՝ անպատիժ չձգել ցեղասպանները, եթէ երբեւէ աշխարհ չցանկայ զանոնք պատժել:

Շահան Նաթալիի կասկածը պատերազմէն ետք իրականութիւն կը դառնայ: Պոլսոյ մէջ գումարուած Օսմանեան ռազմական ատեանը մահապատիժ կը վճռէ գլխաւոր ցեղասպաններուն, որոնք անգլիական իշխանութիւններուն կողմէ Մալթա փոխադրուած էին: Նենգ բրիտանացիք որեւէ արժէք չեն ընծայեր դատաւճիռներուն եւ ... զաղտագողի ազատ կ'արձակեն հայութեան եւ մարդկութեան թշնամի այդ բորենիները:

1919-ի Սեպտեմբեր 27-էն մինչեւ Հոկտեմբերի վերջը Երեւանի մէջ կը գումարուի Հ.Յ.Դ.ի Թ. Ընդհանուր Ժողովը, որուն կը մասնակցի նաեւ Շահան Նաթալի, որպէս Ա.Մ.Ն.ի շրջանակի պատգամաւոր: Համագումարին օրակարգի հարց կը դրուի նաեւ Մեծ Եղեռնի գլխաւոր պատասխանատուները պատուհասելու հարցը: Շահան Նաթալի այստեղ կ'ապրի իր կուսակցական կեանքի առաջին լուրջ դառնութիւնը, երբ կարգ մը պատգամաւորներ սխալ կը գտնեն այդ քաղաքականութիւնը, պատճառաբանելով, թէ Հայկական նորաստեղծ հանրապետութիւնը կարիքն ունէր Թուրքիոյ ... բարեկամութեա՛ն (այդպիսիք այսօր ալ բազմացած են հայկական նոր

հանրապետութեան մէջ)։ Հակառակ արեւելահայ քաղա-
թիւ պատգամաւորներու կատաղի ընդդիմութեան, կ'որոշուի
հայկական բոլոնցքով հաշուեյարդար տեսնել հայ ազգը ան-
ճիտած թիւրք ճիւղներուն հետ։ Կ'ենթադրուի, թէ այս ժո-
ղովին է . որ կը կազմուի այդ գործը իրականացնելիք Պա-
տասխանատու Մարմինը։ Վերջինիս գլխաւոր ներշնչողը,
ծրագրողն ու ոգին էր Շահան Նաթալի, անմիջական գործա-
կից ունենալով Գրիգոր Մերճանօֆը։ Լ.Յ.Դ. Բիւրոն,- մաս-
նաւորաբար Սիմոն Վրացեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ
Ռուբէն Դարբինեան,- որոշած էր արգելք ըլլալ Նաթալիի
այս յանդուգն շարժումին, բայց Նաթալի տուած էր վճիռը,
որ աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայ զոհերու պահանջն էր։

Ծայր աստիճան գաղտնի պայմաններու մէջ կը ծրա-
գրուի թիւրք դահիճներու ահաբեկումներու գործը եւ կը
տարուին նախապատրաստական աշխատանքները (հետա-
պնդում, գէնքի հայթայթում եւ փոխադրութիւն, եւն.)։ Կը
կազմուի ահաբեկուելիք ճիւղներու "Սեւ ծանկ"ը, ուր կ'ար-
ձանագրուին շուրջ 200 մարդատիպ գազաններ։

Հայ ազգի դահիճները ազատ - համարձակ կը շրջէին
Պերլինի, Հոոմի, Պաքուի, Թիֆլիսի եւ այլ քաղաքներու
փողոցներուն մէջ։ Անոնցմէ ոմանք կը վայելէին տեղական
գաղտնի ու յայտնի ոստիկանութեան հսկողութիւնը։

Շահան Նաթալիի համար, գլխաւոր թիրախը մեծագոյն
հայակեր Թալէաթ փաշա կոչուածն էր, որուն Շահան կ'ակ-
նարկէր զայն անգլերէնով "նամպըր ուան" ("թիւ մէկ") կոչե-
լով։ Այս գազանին զգեստնումի առաքելութիւնը կը վստահ-
ուի Սողոմոն Թեհլիրեանի։

Պէլյութի "Նայիրի" շաքաթաթերթի ԺԲ. տարի, թիւ 1-6
համարներուն մէջ լոյս տեսած են Շահանի յուշերը Թալէա-
թի սպանութեան մասին։ Այնտեղ, Շահան կը բացայայտէ իր
կողմէ Թեհլիրեանին տրուած հրահանգը. "...կը պայթեցնես
գանկը թիւ 1 ազգասպանին եւ շես փորձեր փախչիլ. կը
կանգնիս տեղդ, ոտքդ սատակին վրայ ու կը յանձնուիս ոս-
տիկաններուն, որոնք կու գան ու կը ձերբակալեն քեզ"։

Շահան Նաթալիի նպատակն էր Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութիւնը վերածել Մեծ Եղեռնի պատասխանատուներու քաղաքական դատավարութեան, ինչը մասամբ իրականացաւ։ Այսուհանդերձ սակայն, Հ.Յ.Դ.ի ղեկավարութեան մէջ գտնուեցան մարդիկ, մասնաւորաբար Սիմոն Վրացեան, որոնք Թեհլիրեանի յուշագրութենէն - նախքան անոր տպուիլը - զեղչել տուին երկու գլուխներ, որոնք կը վերաբերէին Բալէաթի սպանութեան գործին մէջ Շահան Նաթալիի րանալի դերին։

Շահան Նաթալիի ծրագրող ուղեղին արգասիքը եղան իրար յաջորդած հետեւեալ ահաբեկումները.

- Բալէաթ փաշա, իթթիհատական եռապետութեան անդամ եւ նախկին վարչապետ. 16 Մարտ 1921, Գերլին. գործադրող՝ Սողոմոն Թեհլիրեան։

- Գէհպութ խան Ծիւանշիր, Ազրպէյճանի նախկին ներքին գործոց նախարար, մոլեռանդ քանթիւրբիս, հայկական շարժերու կազմակերպիչ. 18 Յուլիս 1921, Պուլիս. գործադրող՝ Միսաք Թորլաբեան։

- Սաիտ Հալիմ փաշա, նախկին վարչապետ. 5 Դեկտեմբեր 1921, Գերլին. կազմակերպիչ՝ Գրիգոր Մերճանօֆ, գործադրող՝ Արշաւիր Շիրակեան։

- Գէհաւտտին Շէքիր պէյ, հայոց ցեղասպանութիւնը ծրագրած եւ գործադրած իթթիհատական "Յատուկ Յանձնախումբ"ի գլխաւոր պատասխանատուն. 17 Ապրիլ 1922, Գերլին. գործադրող՝ Արամ Երկանեան, որ 1919-ին Թիֆլիսի մէջ զգեստնած էր ազերի գազաններ Դասիպ Գէրովը, ու յաջորդ տարի՝ Սարաֆոփն ու Խան Խոյսքին, նոյնպէս Թիֆլիսի մէջ։

- Ծեմալ Ազմի, իթթիհատական հայակեր պարագլուխ. 17 Ապրիլ 1922, Գերլին. գործադրող՝ Բ., գործակից՝ Արամ Երկանեան։

- Ծեմալ փաշա, իթթիհատական եռապետութեան անդամ եւ ռազմական նախարար. 25 Յուլիս 1922, Թիֆլիս. գործադրողներ՝ խոտորչուրցիներ Ստեփան Մաղիկեան եւ Գեո-

րոս Տ. Պօղոսեան, գործակից՝ արցախցի Զարեհ Մելիք - Շահնազարեան եւ ուրիշներ:

(Նոսպետութեան երրորդ անգամը՝ էնվեր փաշա սպաննուեցաւ 1922-ին, Թուրքեստանի մէջ (Կեդր. Ասիա), երբ կը ղեկավարէր պասմաշներու հրոսակային-քանթրքական շարժումը: Կ'ենթադրուի, թէ այս զազանը սպաննողը Կարմիր Բանակի հայազգի զինուոր մըն է):

Շահան Նաթալիի ղեկավարած վրիժառու խումբը պատուհասեց նաեւ քանի մը լրտես ու դաւաճան հայեր, որոնք, թրքական իշխանութեանց մօտ մատնութիւններ կատարելով, իրենց ազգակիցներու մահուան պատճառ դարձած էին:

Հ.Յ.Դ.ի Բիւրոն դէմ էր այս ահաբեկումներուն, որովհետեւ Հայրենիքէն վտարանդի Բիւրոն, հակախորհրդային մոլուցքով լեցուած, թրքամէտ քաղաքականութիւն կը վարէր, ուրուն կը խոչընդոտէր ահաբեկումներու այս արշաւը: Ու վերջապէս, Բիւրոն յաջողեցաւ լռեցնել տալ հայ հարուածող փամփուշտի պայթիւնին ձայնը: Բիւրոն, հետագային, ու այսօր, երբ թիւրքերու ահաբեկումը "շահաբեր" եղաւ կուսակցական շարքերը թարմացնելու, չվարանեցաւ միայն ինքնիրեն վերագրել հայկական արդարութեան նեմեսիս Շահան Նաթալիի ծրագրած ահաբեկումները:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Հայաստանի Հանրապետութեան դաշնակցական տարագիր գործիչներէն շատեր, իշխանութիւնը վերագրաւելու սիրոյն չվարանեցան գործակցիլ ազերի եւ թիւրք հայակեր գործիչներու հետ: Այս քաղաքականութիւնը անյարիր էր Շահան Նաթալիի համոզումին, թէ "Թուրքէն զատ եւ թուրքէն վեր թշնամի չունի հայը եւ հայուն վրէժը արդար է ու Աստուածային": Խոր տարակարծութիւնները երկու կողմերուն միջեւ՝ տակաւին չէին հասած իրարմէ խզուելու աստիճանին:

1924-ին, Բարիզի մէջ կը գումարուի Հ.Յ.Դ.ի Ժ. Ընդհանուր Ժողովը: Արեւմտահայ պատուիրակներուն պաշտելին՝ Շահան Նաթալի կ'ընտրուի նորընտիր Բիւրոյի անդամ, Շաւարշ Միսաքեանի ու հրէից փեսաներ Սիմոն Վրացեանի,

Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ Արշակ Զամալեանի կողքին, Բիւրոյի անդամ Շահան ի զուր կը ջանայ փոխել կուսակցութեան թրքամէտ վարքագիծը, բայց չի յաջողիր եռեակի ընդդիմութեան պատճառով:

Այս երկու ուղղութիւններուն վերջնական բախումը անխուսափելի կը դառնայ:

1925-ին, խումբ մը հայրենասէր դաշնակցականներ կը դիմեն Բիւրոյին, որպէսզի վերջինս կապեր հաստատէ խորհրդային իշխանութեանց հետ, փորձելու գտնել ուղիներ՝ Հայրենիքին օգտակար ըլլալու համար: Ղեկավարութիւնը կը ձգձգէ այս առաջարկին քննարկումն ու պատասխանը:

29 Դեկտեմբեր 1926-ին, Հ.Յ.Դ.ի Բիւրոն, չորս թեր եւ մէկ դէմ (Շահան) քուէով կ'որոշէ միանալ Գրոմեթի Ուխտին, որ կովկասի ժողովուրդներու պաշտպան կը հռչակէր ... Թիւրքը:

Շահան Նաթալիի համբերութեան բաժակը ա՛լ յորդած էր:

Ներկուսակցական պայքարը 1928-ին քացայայտ կը դառնայ: 1928-29-ին: Բարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ "Ազատամարտ"՝ Հայկ Գնդունիի ու Շահան Նաթալիի խմբագրութեամբ: "Ազատամարտ" ազնիւ դաշնակցականներու պոռթկումն էր ղեկավարութեան հակազգային վարքագծին դէմ: Շահան Նաթալի "Ազատամարտ"եան շարժումը այսպէս կը քննորոշէ. "...երեւանի մէջ 1919-ին Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհանուր ժողովի ընթացքին միամիտ, մաքուր հոգիներու մէջ շատ տաճարներ պիտի քանդուէին եւ արձաններ փշրուէին: ... "Ազատամարտ"եաններու աչքին առջեւ ոչ միայն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ահաւորօրէն կ'այլանդակուէր, այլ ան կը դառնար դաւ մը Հայ Յեղափոխութեան դէմ: Ոչ միայն դաշնակցութիւնը, յանձին իր ղեկավարութեան, ուրացեր էր դաշնակցութիւնը, այլ իր ժառանգատիրական աւատապետութեան կոպիտ արտայայտութեամբ, իրաւունք էր համարած Թիւրքին հետ դաշնակցիլ, դաւելու համար Հայ Յեղափոխութեան":

Կանխելու համար "Ազատամարտ"եաններու հաւանական յաղթանակը կուսակցութեան Բարիզի մէջ կայանալիք ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովին (27 Մարտ - 2 Մայիս 1929), Ժողովի նախօրեակին, Բիւրոն կը սկսի "մաքրագործումի արշաւ"ի Առաջինը կուսակցութեան շարքերէն "կը հեռացուի" Բիւրոյի անդամ Շահան Նաթալի: "Գիտակցօրէն" (ի՛ր բնորոշումն է) Լ.Յ.Դ.ի միացած ու անիրաւարար անկէ հեռացուող Շահան Նաթալի այս մասին կը գրէ. "Շահանով վերսկսաւ այն, ինչ որ Անդրանիկով սկսած էր. Բիւրոյի անդամ Շահանը "արտաքսուեցաւ": Շահանէն ետք կուսակցութենէն յաջորդաբար դուրս կը դրուին Լայի Գնդունի, Լայաստանի Լանրապետութեան րանակի սպայ Բագրեւանդեանը իր խումբով, Գլըճեան ու Բարթիկեան իրենց համախոհներով, Զօրավար Սմբատ, Ֆերահեան իր խումբով, ապագայ "Մարտկոց"ականներ Մկրտիչ Երիցեանց, Լեւոն Մոզեան, Վազգէն Շուշանեան, Մեսրոպ Գույումճեան, Լեւոն Գեւոնեան եւ շատ ուրիշներ: Բիւրոյի այս սանձարձակութեան որպէս բողոք, Լ.Յ.Դ.ի Ֆրանսայի Կեդրոնական Կոմիտէի կարգ մը անդամներ կը հրաժարին:

"Ազատամարտ" դադրած ըլլալով, Ֆրանսայի "հեռացուած" դաշնակցականները 1932-ին, Բարիզի մէջ կը հիմնեն "Մարտկոց" եօթեայ թերթը, խմբագրութեամբ Մեսրոպ Գույումճեանի եւ Մկրտիչ Երիցեանցի: Հակառակ տարածուած կարծիքին, Շահան Նաթալի ինք չէ ստեղծած ու չէ դեկավարած "Մարտկոց"ական շարժումը, որովհետեւ այդ շրջանին Ամերիկա վերադարձած էր: Շարժման մասին կը տեղեկանայ "Մարտկոց" թերթէն եւ կ'ողջունէ այս վերակառուցողական շարժումը: "Մարտկոց"ի թիւերուն մէջ լոյս կը տեսնեն Շահանի "Ով Զո՞ւվ Կ'արտաքսէ", "Իմս Ու Քուկո", "Հայհոյեցէք, Բայց Մտիկ Ըրէք" ու "Անփորձ Եմ" կուսակցական կեանքի վերլուծական յօդուածները:

Զօրավարներ Դրօ եւ Նժդեհ կուսակցութեան պառակտումը կասեցնելու նպատակով կու գան Բարիզ, սակայն չեն յաջողիր:

Հետզհետե տարածուող շարժման դիմագրելու անկարողութիւնը զգալով, Բիւրոն Բարիզէն կը փոխադրուի Գահիրէ:

Սակայն, 'Մարտկոց'ական շարժումը ներսէն կը հարուածուի: Թերթի խմբագիրներէն Մեսրոպ Գուլումճեանի խորհրդային գաղտնի սպասարկութեան հետ գործակցութիւնը կը քացայայտուի: Զօր. Սմբատ ու Շահան Ամերիկայէն կու գան Բարիզ՝ շարժման խորտակումը կանխելու համար: Հաւատաւոր դաշնակցական մնացած 'Մարտկոց'ականները 1934-ին կը հիմնեն 'Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտ'ը Բարիզի մէջ եւ կը սկսին լոյս ընծայել 'Ամրոց' շաբաթաթերթը: 'Ուխտ'ի անդամները անխնայօրէն կը հալածուին քիւրդական մարդասպան հրոսակներու եւ օտար երկիրներու գաղտնի սպասարկութեանց կողմէ, որոնք կը փափաքէին Հ.Յ.Դ.ը տեսնել միայն ու միայն հակախորհրդային գործիք մը իրենց ձեռքին մէջ: Շահան Նաթալի 'Ամրոց'ը կը փոխադրէ Աթէնք, ուր կը հրատարակուի 1936-37 թուականներուն: Բիւրոյական վարձկանները կը հասնին հոս եւ իրենց գնդակներով կը սպաննեն քաղմաթիւ հաւատաւոր դաշնակցականներ:

Մօտալուտ պատերազմի մթնոլորտին մէջ ապրող Եւրոպայի դրութիւնն ու քիւրդական ահաբեկչութիւնը կամաց-կամաց կը մաշեցնեն 'Ամրոց'ական շարժումը:

Համաշխարհային Բ. պատերազմի նախօրեակին, Շահան կը վերադառնայ Ամերիկա ու դառնացած հայ քաղաքական կեանքէն՝ հասարակական աշխատանք կը տանի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ծիրին մէջ: 1943-1953 տասնամեակին կը վարէ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Նիւ Ինկլենտի Շրջանային Յանձնաժողովի քարտուղարութիւնը:

1961-ին, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք առաջին անգամ կ'այցելէ Հայրենիք, ուր կը բուժէ ձայնը, որ խամրիլ սկսած էր: Հոգեկան քաւականութիւն կը ստանայ տեսնելով Հայրենիքին քարդաւաճումը: Ծաղկաձորի մէջ կը հանդիպի ճամբար դրած հայրենի դպրոցականներու եւ անոնց

մէջ կը տեսնէ հայութեան նոր արեւածագը:

Հաթսունական թուականներէն ի վեր, Շահան Նաթալի կ'ապրէր գրեթէ մեկուսացած կեանք մը: Կը նախընտրէր լռել, քան խօսիլ, փակուիլ իր տանը, քան երեւալ հասարակութեան մէջ:

Շահան Նաթալի ձգած է գրական հարուստ ժառանգութիւն: Պէրպէրեան վարժարանի կամարին տակ յղկուած են Շահանի գրական շնորհները: Ան գրած է քերթուածներ, պատմուածքներ, թատերական գործեր, ինչպէս նաեւ ազգային-քաղաքական վերլուծական գիրքեր ու հրապարակախօսական էջեր: Օգտագործած է նեմեսիս եւ Շահան գրչանունները (նեմեսիս հին յունական դիցարանութեան մէջ "Արդար Բարկութիւն" խորհրդանշող աստուածուհին էր): Անձնական կեանքին մէջ օգտագործած է այլ կեղծանուն մը՝ Ծոն Մահի, զոր կը թարգմանէր "Մահուան Ոգի":

Շահան Նաթալիի հրատարակուած գրական երկերն են.

1) "Օրէնքի եւ Ընկերութեան Զոհերէն", տպ. "Հայրենիք", Պոսթոն, 1909, 63 էջ (պատմուածքներ):

2) "Ամպեր", տպ. "Հայրենիք", Պոսթոն, 1909 (քերթուածներ):

3) "Քաւութեան Երգեր", տպ. "Հայրենիք", Պոսթոն, 1911, 31 էջ (քերթուածներ):

4) "Սէրի եւ Ատելութեան Երգեր", տպ. "Հայրենիք", Պոսթոն, 1915, 165 էջ (քերթուածներ):

5) "Վրէժի Աւետարան", տպ. "Արմենիա", Նիւ Եորք, 1918, 39 էջ (քերթուածներ):

6) "Ասլան Բեկ", տպ. "Հայրենիք", Պոսթոն, 1918, 62 էջ (ողբերգութիւն երեք արարով):

7) "Քեզի", Պոսթոն, 1920, 116 էջ (քերթուածներ):

Ազգային-քաղաքական հրապարակախօսական աշխատութիւններն են.

1) "Թուրքիզմը Անգորայէն Բագու եւ Թրքական Օրիէն-

թասիրոն", տպ. "Նոր Օր", Աթենք, 1928, 172 էջ:

2) "Թուրքերը եւ Մենք", տպ. "Նոր Օր", Աթենք, 1928, 70 էջ:

3) "Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրէն 1930-ի Կովկասեան Ապստամբութիւնները", Ա. եւ Բ. հատորներ, տպ. "Արապեան", 1934-35, Մարտէյլ:

4) "Երեւանի Համաձայնագիրը...", Պոսթոն, 1941, 112 էջ:

5) "Գիրք Մատուցման եւ Հատուցման՝ քովանդակութիւն՝ Ա. "Այսպէս Սպաննեցիներ", Բ. "Յաւելուած", պատկերազարդ. Ա. տպ. 1949, 160 էջ: Բ. տպ. 1954, Պէյրութ, տպ. "Օնիպար", 134 էջ: Գ. տպ. 1954, Պէյրութ, տպ. "Ազգա-րար", 164 էջ:

Վերջին գիրքը կը պարունակէ յուշեր Արամ Երկանեանէն, որոնք առանձին հատորով մը հրատարակուած են "Այսպէս Սպաննեցիներ" վերնագրին տակ:

6) "Վերստին Յաւելուած" - Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի "ի նշպէս"ն Ու "Ինչու"ն, տպ. "Պայքար", 1955, Պոսթոն, 144 էջ:

Ունի գրական եւ ազգային-քաղաքական բնոյթի ձեռագիր անտիպ երկեր ու թուղթեր, որոնցմէ կարելոր նշանակութիւն ունին "Թալէաթի Դատաստանը Պերլինի Մէջ" ու իր "Յուշեր"ը:

Շահան Նաթալիի բոլոր հրատարակութիւնները շատոնց սպառած են ու հազուագիւտ դարձած: Ժամանակի գործօնը, փոքր տպաքանակը, իսկական հայրենասէրներու կողմէ անոնց "որս"ն ու բիւրոյական քլիքի հալածանքը իրենց աւերները գործած են եւ այդ գիրքերը դարձուցած անգտանելի մասունքներ:

1973-ին, հերոս Գուրգէն Եանիկեանի արձակած փամփուշտներով վերածնած հայկական նորագոյն զինեալ ազատագրական պայքարը յուզեց 90-ամեայ Շահան Նաթալիի հոգին: Ան Եանիկեանի եւ անձնազոհ հայ երիտասարդներուն մէջ իր գործի շարունակողները տեսաւ. Նեմեսիս յարութիւն առած էր: Նորոգուած շարժումին առթիւ. ան իր գոհունակութիւնն ու հպարտութիւնը յայտնած է Հայկական Ժո-

ղովրդային Շարժումի ընկերոջ մը վերջինիս հետ հանդիպման ընթացքին, Հետեւաբար, նուազագոյնը անբարոյութիւն են Անդրանիկ Անդրէասեանի՝ Նաթալիի դամբանականին այս տողերը. "Սակայն դէմքի գծով խոժոռումով Շահան կը մեղադրէր թուրք դիւանագէտներու դէմ վերջին տարիներուն կատարուող ահաբեկչական արարքները: Ան զանոնք անօգուտ, նոյնիսկ վնասակար կը նկատէր: Իրենց նպատակը տարբեր էր, կը կրկնէր: Իրենք կ'ուզէին պատժել այն թուրք պետական վարիչները՝ որոնք ուղղակի եւ ամփոփեալ մեղսակից ու պատասխանատու եղեր էին Ապրիլեան ծղենին: Եւ իրենց հետապնդած դատը եւ մղած պայքարը՝ թուրք իշխանութեան ու ժողովուրդին դէմ էր, եւ ոչ թէ պատահական պաշտօնեաներու: Թիւրքեր իրաւամբ կրնան հպարտանալ Անդրէասեաններու նման դատապաշտպաններ ունենալու համար...: Նոյնքան անբարոյական կը հնչէ նոյնին կողմէ Ռուսիոյ "հայոց անառիկ վահան"ն ըլլալու շինծու վերագրումը Շահանին: Իրականին մէջ, - ու այդ կը փաստեն Շահանի եւ գրութիւնները, եւ մանաւանդ գործերը, - ան կը հաւատար միայն ու միայն հայկական վահանին, հայ քաղուկի հարուածին, հայ միտքի թռիչքին:

Շահան Նաթալի շահասու տօնելու իր ծննդեան հարիւրամեակը: 99-ամեայ հերոսը աչքերը յաւիտեան փակեց 18 Ապրիլ 1983-ի առաւօտեան, Պոսթնի մէջ: Յուզարկաւորութեան եկեղեցական ժխակատարութիւնը տեղի ունեցաւ 22 Ապրիլին, Ուոթըրթաունի (Պոսթոն) Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ մէջ, նախագահութեամբ Ա.Մ.Ն.ի Արեւելեան թեմի Առաջնորդ Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանի (ներկայիս՝ Պատրիարք Երուսաղէմի հայոց): Դամբանականներու ընթերցումէն ետք, հերոսին յոգնատանջ մարմինը յանձնուեցաւ հողին, Ուոթըրթաունի Մաունթ Օպըրն գերեզմանատան մէջ:

Սփիւքահայ մամուլը Շահանի մահուան առթիւ անպատշաճ հարեւանցիութեամբ անդրադարձաւ հերոսի կեանքին, իսկ դաշնակցական մամուլը քաւականացաւ շուրջ

10 կարճ տողերու մէջ հաղորդելով անոր մահուան լուրն ու կեանքի գլխաւորագոյն հանգրուանները, առանց յիշելու Շահանի քանալի դերը 20-ական թուականներու ահաբեկումներուն մէջ: Իսկ Հայրենիքին մէջ ոչ ձայն, ոչ ծպտուն. "լճացման" տարիներ էին...:

Այսօր աւելի քան հրատապ է լեցնել սփիւռքահայ եւ մահաւանդ հայրենական պատմագրութեան "սպիտակ էջեր"ը Շահան Նաթալիին՝ Մեծ Հայի կեանքին ու գործունէութեան արժեւորումով: Հ.Յ. Դաշնակցութեան զեկաւարութիւնը, եթէ անկեղծ է իր նոր մօտեցումներուն մէջ, հարկ է, որ առնէ օրինակ ... համայնաւարներէն ու վերարժեւորէ Շահան Նաթալին՝ Նեմեսիսը, որ է՝ ու կը մնայ համազգային արժէք:

Նաթալիի յիշատակի յարգումը պիտի ըլլար հերոսի աճիւններուն փոխադրումը Հայրենիք եւ Հայաստանի ու Սփիւքի մէջ հրատարակումը իր երկերու լիակատար ժողովածուին:

ԳԱՅ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ, 1964 Ապրիլին

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ՀԵՐՈՍ

ՍՈՒՆՈՒՆ ԹԷՂԻԲԵԱՆ